

Medborgarskapande för ett nytt millennium

Utbildning och medborgarfostran i 2000-talets Sverige

Magnus Dahlstedt & Maria Olson

CITIZENSHIP IN THE MAKING FOR A NEW MILLENIUM – EDUCATION AND CITIZEN FORMATION IN 21ST CENTURY SWEDEN. The aim of this article is to analyse citizenship formation in Swedish education. In highlighting trends regarding the assignment of the educational system to provide for democratic citizenship there are certain depictions of citizenship prevailing. The first stresses an inward-looking and inward-feeling citizenship, characterizing the citizen as deliberative and emotional. The second stresses an inward-looking and outward-making citizenship, characterizing the citizen as entrepreneurial and willing. Here, democracy is portrayed as already achieved. This, we argue, is hazardous as society risk being pictured as apolitical and democratically ‘saturated’. This situation does not open up for democratic change to come into question as desirable or even possible. Put differently, it leaves us with the notion that things have to be as they are, as we are living in the best of worlds.

Keywords: citizenship, citizenship formation, education, democracy, apolitical.

Inledning

Utbildning är inte bara en fråga om kunskaper och färdigheter, utan också en fråga om att fostra morgondagens medborgare. Sett i

Magnus Dahlstedt är biträdande professor i etnicitet och verksam vid REMESO, Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier, Linköpings universitet, 601 74 Norrköping. E-post: magnus.dahlstedt@liu.se

Maria Olson är docent i pedagogik vid Högskolan i Skövde och vid Centrum för de humanistiska ämnenas didaktik, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm. E-post: maria.olson@cehum.su.se

historiskt ljus är det uppenbart att denna medborgare inte är en och densamma, utan att hon antar en mängd olika gestalter. Var och en av dessa gestalter återspeglar en bestämd tid och samhällssituation, var och en med sin egen tillkomsthistoria. Medborgarfostran behöver förstås utifrån sin bestämda historiska och samhälleliga kontext. Det handlar om att se utbildningens roll i det omgivande samhället och, omvänt, att se på vilket sätt det omgivande samhället formar denna roll.

Den här artikeln handlar om utbildning som skapande av framtida medborgare i det nya millenniet. I artikeln analyseras utbildningspolitiska dokument från tidigt 2000-tal, med fokus på grundskola och gymnasium. Utgångspunkten för analysen är en förståelse av utbildning som medborgarskapande aktivitet. I fokus för analysen står frågorna: Vad är det för slags tänkt framtida medborgare som mejslas fram i policydokumenten? Vilka slags medborgerliga egenskaper och förmågor är det som framhålls som önskvärda? Vilka praktiker ställs i fokus för uppmärksamheten när det gäller dessa önskvärda förmågor? Vi vill med avstamp i dessa frågor rörande skapandet av framtida medborgare rikta fokus mot några samtida utmaningar när det gäller utbildningens medborgarskapande funktion och diskutera dessa utmaningar i förhållande till frågan om medborgarens relation till samhället.

Dispositionen i artikeln är den följande. Vi inleder med att presentera den teoretiska ansats som är utgångspunkten för vår analys. Därefter redogör vi för metodologiska överväganden. Innan vi går in på själva analysen tecknas bilden av det politiska klimat i det nya millenniet som inramar det medborgarskapande som vi ägnar oss åt att studera i vår analys. Efter detta följer vår analys av policydokument från tidigt 2000-tal, där vi lyfter fram två medborgerliga dimensioner som är särskilt starkt framträdande i dessa dokument. Med avstamp i vår analys diskuteras avslutningsvis några av de samtida utmaningarna när det gäller medborgarskapande i utbildning och medborgarens relation till samhället, framför allt i relation till vårt samtida politiska klimat.

Teoretisk utgångspunkt

Artikeln tar teoretisk avstamp i en förståelse av utbildning som subjektsskapande praktik, en praktik som skapar medborgare som bärare av bestämda egenskaper, förmågor och värderingar. Artikeln tangerar därmed ett etablerat tema i utbildningsvetenskaplig forskning, nämligen relationen mellan *utbildning* och *medborgarskap*.

Enligt en etablerad definition ses medborgarskap som ett kontrakt mellan individ och stat, som garanterar medlemmen av

gemenskapen en uppsättning civila, politiska och sociala rättigheter samt skyldigheter (Marshall 1950). En rad forskare har dock lyft fram andra dimensioner av medborgarskap än den juridiska relationen mellan stat och individ. Man har exempelvis framhållit medborgarskapets sociala och kulturella dimensioner (Lister 1997, Arnot & Dillabough 2000, Isin & Turner 2002). Härmed har det öppnats upp för en bredare syn på medborgarskap som ”en total relation, som rör identitet, sociala positioner, kulturella föreställningar, institutionella praktiker och känsla av tillhörighet” (Werbner & Yuval-Davis 1999, s 4). I detta ljus uppfattas medborgarskap inte som något människor har eller är, utan snarare som något som görs (van Gunsteren 1998). En förståelse för hur medborgarskap görs förutsätter en undersökning inte minst av rådande sätt att tänka kring medborgarskap – exempelvis inom ramen för utbildning (Olson 2008, 2012c, Dahlstedt & Olson 2013).

Det finns en rik flora av forskning som ägnats åt relationen mellan medborgarskap och utbildning. Denna forskning rör såväl teoretiska som politisk-filosofiska frågor när det gäller utbildningens medborgarskapande roll i demokratiska samhällen (jfr Gutmann 1987, Carr & Hartnett 1996, Crick 1998, 2007, McLaughlin & Halstead 1999, Westheimer & Kahne 2004, Halstead & Pike 2006, Aspin 2007, Roth & Burbules 2007, Olson 2008, Peters m fl 2008, Biesta 2011a). I politisk utbildningsteori har medborgarskap i detta sammanhang ofta behandlats i juridiska termer, inte sällan som ett vertikalt förhållande mellan medborgare och stat. I fokus står här mänskliga och medborgerliga rättigheter samt demokratins formella aspekter (Callan 1997, Hahn 1998, Feinberg & McDonough 2003). Annan forskning har mer riktat fokus mot utbildning som ett sätt att utveckla enskilda eller mellanmänskliga förmågor i syfte att skapa ett aktivt, handlingsinriktat medborgarskap (Keating 2014). Forskning har också fokuserat medborgarskap som något som ”görs”, praktiseras och utövas i utbildningssammanhang (Björk 1999, Arnot & Dillabough 2000, Lister 2005, Öhrn m fl 2011). En växande mängd empirisk forskning ägnar sig även åt att studera medborgarskap inte enbart i vertikala *eller* horisontella, relationella och görandeariktade termer, utan ur flera olika synvinklar (t.ex. Irland m fl 2006, Kelly 2006, Osler & Starkey 2006, Lund 2006, Biesta m fl 2009, Lopes m fl 2009, Osler 2009, Amnå m fl 2010). Sådan forskning riktar fokus mot medborgarskapets sociala och diskursiva dimensioner, mot ”görandet” av medborgarskapet, vilket ligger i linje med den ansats vi utgår ifrån i denna artikel.

Vi tar vår teoretiska utgångspunkt i Michel Foucaults (2008) tankar om styrning och subjektskapande. Ett centralt begrepp är här *governmentality*, en sammansättning av orden ”govern” och ”mentality”,

som beskriver en mer komplex form av styrning än den som vanligtvis avses med termen "government" (Rose 1999). En avgörande skillnad gentemot en konventionell förståelse är inte minst att de som utgör styrningens "objekt", exempelvis eleven, klienten eller medborgaren, inte ses som passiva måltavlor. Istället framhävs att styrningen i sig formar själva "objektet" eller "målet" för styrningen. Begreppet governmentality fångar snarare "styrningens mentalitet", hur föreställningar, konventioner och tankesystem är relaterade till politiska procedurer och tekniker av olika slag (Dean 1999). Enligt Foucault (2008) utgår styrning inte med självklarhet från statsapparaten, som ett slags maktens självklara centrum. Styrning utgörs snarare av en bred och mångfaldig repertoar av teknologier som opererar överallt, i hela samhället.

Med utgångspunkt i detta perspektiv ser vi medborgarskap inte som något på förhand givet, utan som en skapelse (White & Hunt 2000, Procacci 2004). Ansatsen sammanfattas på ett träffande sätt med Barbara Cruikshanks (1999, s 3) ord: "Medborgare föds inte, de skapas". Medborgarskap har i den meningen ingen given essens, utan handlar om ett ständigt skapande av medborgaren som subjekt, ett skapande i vilket möjliggörande praktiker är centrala delar. Medborgarskap skulle alltså kunna beskrivas i termer av *medborgarskapande*, en skapelseprocess som utspelas på en mängd olika platser och domäner (Dahlstedt 2009). Medborgaren kan därmed ses som resultatet av ett storskaligt fostransprojekt, som pågår hela livet och som utspelas inte bara inom utbildningens fält, utan i lika hög grad utanför, inte minst i människors vardagsliv (Andersson 2013, Olson 2012c, Olson m fl 2014). Ur detta perspektiv blir det viktigt att studera utbildning som ett ständigt pågående skapande av en tänkt, önskvärd medborgare – i relation till en tänkt baksida till denna önskade medborgare; främlingen, den problematiska medborgaren och ännu-icke-medborgaren (Nicoll m fl 2013, Olson 2012b).

Metodologiska överväganden

Med avstamp i detta teoretiska perspektiv analyseras i denna artikel ett brett material av policydokument från millennieskiftet och framåt, bestående av läroplaner, offentliga utredningar, propositioner och rapporter. Utifrån en diskursanalys inspirerad av Foucaults arbete närmar vi oss dessa dokument som en uppsättning "historiskt skapade sätt att resonera som är effekter av maktutövning" (Popkewitz & Brennan 1998, s 9). De diskurser som analyseras utgör därmed inga avspeglingar av "verkligheten", utan de möjliggör snarare särskilda

sätt att tänka och tala om olika saker, exempelvis fostran av medborgare i utbildning. Dessa diskurser definierar både ”problem” och tillhandahåller ”lösningar” på dessa (Jones & Ball 1995). Diskurser är dock inte bara fråga om idéer och tal, utan de kan ses som ”sociala praktiker genererande principer som möjliggör handlande och deltagande” (Popkewitz & Brennan 1998, s 12).

Analysen fokuserar på medborgarskapande i två avseenden: *hur medborgaren skapas som subjekt* i policydokumenten, med bestämda egenskaper, förmågor och värderingar, och *vilka medborgarskapande praktiker* som lyfts fram som möjliggörande vad gäller dessa egenskaper, förmågor och värderingar. Urvalet av material har gjorts med utgångspunkt i vårt ärende i denna artikel, det vill säga i relation till de två analytiska spår vi valt att fokusera. Detta innebär att vi i genomgången av olika typer av dokument riktar uppmärksamhet mot utsagor, påståenden, redogörelser och resonemang som åskådliggör hur medborgaren skapas som subjekt och vilka slags praktiker som lyfts fram i detta sammanhang. Det betyder att valet av texter och citat inte gjorts utifrån deras status och relation till den utbildningspolitiska policyprocessen, i formell mening, eller utifrån den uppmärksamhet de rönt i den offentliga debatten. Detta sätt att förhålla sig till texter av olika slag hör i sin tur samman med den diskursanalytiska ingång som vi valt att ha i studien. Innan vi går närmare in på själva analysen behöver vi ge en bild av det nya millenniets politiska klimat, som ramar in det medborgarskapande som utspelas i utbildningssammanhang.

Det nya millenniets politiska klimat

Det politiska klimatet i det nya millenniet präglas av en påtaglig frånvaro av visioner om ett annat samhälle. Samhällsklimatet präglas snarare av hot. Klimatutvecklingen, terror, epidemier, naturkatastrofer och den globala finanskrisen tar form som belysande exempel på detta hotets politiska klimat. Samtidigt finns en stark oro för ökad passivitet och misstro bland medborgarna, som också de på sikt anses utgöra reella ”hot mot demokratin” (Dahlstedt 2009, Irisdotter Aldenmyr m fl 2012). I politikens centrum står, precis som på 1990-talet, den enskilda individen, snarare än kollektivet. Hon knyts i det nya millenniets gryning dock tydligare än på 1990-talet till en bestämd ordning – demokrati förstås i hög grad som en färdig uppsättning principer och värden som medborgaren bör anamma. I det nya millenniet finns en strävan efter att befästa demokratins och marknadens principer, och detta på ett sätt som handlar om att med olika medel få medborgarna att göra dessa

principer till sina egna. I tider av kris blir det, kort sagt, viktigt att slå vakt om och bevara snarare än att utmana och överskrida den rådande ordningen. Förändring framstår vid denna tid närmast som något hotfullt, något som bör undvikas för att den bestående ordningen ska kunna bevaras. Utvecklingen syns härmed ha nått sin slutstation. Vi tycks leva i den bästa av världar (Teshahoney & Dahlstedt 2008).

Vad som står i fokus för det politiska intresset kring millennieskiftet är olika politiska strategier för framtiden som först och främst kretsar kring konkurrenskraft och ekonomisk tillväxt. Ett tidstypiskt exempel på detta är den så kallade Lissabon-deklarationen från år 2000, där Europakommissionen formulerar målsättningen att Europa inom en tioårsperiod ska bli "världens mest konkurrenskraftiga och dynamiska kunskapsekonomi" (Commission of the European Communities 2001, s 1). I början av det nya millenniet är uppslutningen stor bakom denna strategi inför framtiden, i Sverige liksom i en rad andra länder (Olson 2012a). Social- och arbetsmarknadspolitiken riktas mot arbetsmarknadens utbudssida, det vill säga mot arbetskraften, i strävan efter att skapa en mer konkurrenskraftig "kunskapsekonomi". Socialförsäkringssystemen görs mer kostnadseffektiva för att värna ett "gott företagsklimat" och därmed få människor i arbete (Rothstein & Vahlne Westerhäll 2005).

Samtidigt tenderar den ideologiska skalan att krympa. Det blir allt svårare att urskilja tydliga politiska alternativ och politiken omvandlas alltmer till "expertstyrd social administration" (Mouffe 2005, Žižek 1999), en uppsättning till synes neutrala tekniker som används för att komma tillrätta med allehanda sociala missförhållanden och problem i samhället. I detta politiska klimat förefaller en terapeutisk tolkningsram erbjuda sätt att beskriva både samtidens problem och de lösningar som kan hantera just dessa problem, såväl internationellt som nationellt (Furedi 2004, Fejes & Dahlstedt 2012). Denna tolkningsram har på senare tid fått genomslag också i utbildningssammanhang, exempelvis inom ramen för skolans värdegrundsuppdrag (jfr Englund & Englund 2012, Grönlien Zetterqvist & Irisdotter Aldenmyr 2013).

En terapeutisk tolkningsram har flera paralleller med en ekonomiskt orienterad tolkningsram. I båda fallen är det den enskilda individen som står i förgrunden: hennes beteende, tänkande och känsloliv. Den omgivning som individen befinner sig i tycks stå i bakgrunden: såsom de sociala, politiska och ekonomiska omständigheter som utgör hennes liv och sammanhang. I båda fallen framstår den enskilda individen som både rot till problemet och som bärare av lösningen (Irisdotter Aldenmyr & Olson 2014). I förhållande till den marknadsorienterade förståelse som varit tongivande sedan 1990-talet är receptet för framgång i en terapeutisk insikt inte bara att *satsa* på sig själv, utan också *omsorg* om

sig själv, att blicka inåt, se sitt verkliga jag, bortse från svårigheter och problem och se sin inre potential som ett första steg för att åstadkomma förändringar av olika slag i tillvaron (Gunnarsson 2013, Irisdotter Aldenmyr 2012). Det handlar framför allt om att se över sitt sätt att tänka, att se möjligheter, inte problem (Ehrenreich 2010). Ett annat exempel på genomslaget för olika slags terapeutiska arbetsmetoder utanför utbildningen i det nya millenniet kan vi se i uppsvinget för fenomenet coachning, inte minst i arbetslivssammanhang. För att hitta (och behålla) ett arbete gäller det framför allt att utveckla ”rätt” inställning, att se ut, klä och bete sig ”rätt” (Vesterberg 2011).

Medborgarskapandets dimensioner

Kring millennieskiftet följer utbildningens medborgarskapande i allt väsentligt huvudlinjerna i det politiska klimat som tecknades ovan. Medborgarskapandet går i mångt och mycket ut på att bevara den rådande ordningen och att rusta individer för tider av kris. I policydokument från 2000-talet framträder en särskilt slags medborgare, med särskilda förmågor, såsom förmågan att samtala, att känna, att göra och att vilja. Denna medborgare antar två gestalter – den samtalande och kännande respektive den entreprenöriella och viljande medborgaren. När det gäller de förmågor som båda dessa gestalter bär så riktas intresset mot individens inre liv (hennes vilja, motivation och känsloliv) och mot en uppsättning av praktiker som på olika sätt kan förmå att mobilisera detta individens inre liv, för att hon därigenom ska fås att inta rätt hållning utåt, gentemot omgivningen. Vi inleder med en av de medborgerliga gestalter som framträder i policydokumenten – den samtalande och kännande medborgaren.

Den samtalande och kännande medborgaren

En central tematik i policydokument under det nya millenniet är utbildningens relation till och betydelse för en fördjupad demokrati. Ett nyckelbegrepp är i detta sammanhang *deliberation*, samtal (se Fejes & Dahlstedt 2012). I dokumenten framträder förmågan att samtala som viktig för att medborgaren ska kunna fungera i ett demokratiskt samhälle. Samtal förutsätter att människor kan mötas för att samtala och att det finns arenor där sådana möten kan äga rum. Förmågan att samtala förutsätter samtidigt en vilja att samtala, vilken behöver frammanas hos den enskilda individen.

Vid millennieskiftet lyfts deliberativa samtal som ett viktigt inslag i utbildningens uppdrag att fostra demokratiska medborgare (Englund

2000, Skolverket 2000a, 2000b, 2001b). Skolverket (2000a, s 58) slår till exempel i en rapport fast att det är genom deliberation som var och ens ”förståelse för sig själv och andra utvecklas”. Deliberativa samtal, samtal som är rättvisa i så motto att alla har möjlighet att komma till tals, lyfta sina skäl till sina åsikter och argument, och värdera andras, tar vid denna tid form som demokratins livsnerv. Det bärande inslaget här är att dessa samtal är nödvändiga för att utveckla demokratisk kompetens hos framför allt unga i utbildning. Lite tillspetsat kan vi säga att det är först i och genom sådana samtal som ansvarstagande, toleranta och aktiva medborgare skapas. Utbildning förstås här som en av samhällets mest centrala *mötesplatser*, där olika människor möts och kan mötas i och genom samtal (Skolverket 2000b, Zackari & Modigh 2000). Sett i detta perspektiv förefaller en viktig utmaning för medborgarskapandet vara att upplåta *rum* för samtal och att frammana en *vilja* att samtala.

I denna ingång i utbildningens förutsatta demokratiska medborgarfostran, där deliberation lyfts fram som en fråga om kommunikativa förankringsprocesser där värden och normer skapas kollektivt och genom överväganden och överenskommelser i och genom samtal, så framhålls betydelsen av ifrågasättande och kritisk reflektion som en förutsättning för att denna process ska kunna bidra till utvecklande av en ”demokratisk mentalitet”.

Att ifrågasätta och kritiskt tolka, värdera och diskutera grundläggande värderingar i förskolans och skolans verksamheter är en nödvändig förutsättning för att bevara och utveckla demokratin. Värderingar måste synliggöras, upplevas, konfronteras och samtalas om för att barn och ungas ”demokratiska mentalitet” skall utvecklas (Zackari & Modigh 2000, s 8–9).

För att det egna reflekterandet ska kunna anta en riktning utåt, mot andra och vidare mot samhället förutsätts ett visst mått av blickande inåt, en självrannsakan i termer av sannfärdighet och villighet och autenticitet genom vilka värden, tänkande och kommunikationen med andra förankrats. Förtrogenheten att samtala med andra – för att komma överens om gemensamma normer, värden, regler för samvaro och gemenskap – tar avstamp i ett förutsatt inåtgående rannsakande som medvetandegjorts på ett sätt som skapar autenticitet, trovärdighet och sannfärdighet i relationen till andra människor, liksom till samhället i sin helhet. Det egna reflekterandet blir därmed en nödvändig förutsättning för ett demokratiskt och önskvärt medborgarskapande i en demokratisk medborgarfostran med deliberativa förtecken. För den

blivande medborgaren i utbildning handlar det om att företa ett allomfattande och genomgripande arbete med sig själv (för att förankra vissa värden och ett medvetande på ett sannfärdigt sätt). Detta arbete med det egna, med självet, tar form som en förutsättning för att skapa en ökad medvetenhet, som gör det möjligt för den enskilda att agera på ett mer autentiskt och sannfärdigt sätt i kommunikationen med andra och med det omgivande samhället. Detta syns i sin tur frammana en god demokratisk samvaro.

Samtidigt som kritisk reflektion under 2000-talets första decennium lyfts fram i policydokumenten som ett viktigt inslag i förmågan att samtala beskrivs utbildningens demokratiska fostransuppdrag med en metaforik som signalerar en alldeles särskild förståelse av kritisk reflektion. I policydokument talas det till exempel om att ”förankra ett demokratiskt medvetande” (Prop. 2001/02: 80, s 116) och om ”reproduktion av normer och värderingar” (Skolverket 2001b, s 45). Detta antyder ett slags medborgarskapande som manar till bevarande och befästande snarare än utmanande och förändring av rådande normer och värderingar.

Skapandet av medborgaren som samtalande handlar dock inte bara om att individer ska erövra förmågan att kunna och vilja samtala och vilja ta ansvar på bestämda sätt. Detta skapande består i ett överbryggande av spänningen mellan ett medborgarskapande som utgår från en uppsättning *kunskaper* (något som kan läras och läras ut) och ett medborgarskapande som utgår från en uppsättning *värden* (något som skapas och återskapas i en ständigt pågående lärprocess).

Demokratisk kompetens innebär att kunna reflektera kring, känslomässigt bearbeta, förhålla sig till och agera utifrån de grundläggande värdena (värdegrunden). Demokratisk kompetens innefattar att också kunna delta i och påverka demokratiska beslutsprocesser. Förmågan att kommunicera med andra i svåra och komplexa frågor, även där uppfattningar och åsikter går isär, sätts härmed i centrum. Barns och ungas demokratiska kompetens är en del av och en förutsättning för deras livslånga lärande, deras sociala utveckling och hälsa (Skolverket 2000b, s 3f).

Som ”demokratiskt kompetent” beskrivs den medborgare som har förmåga att aktivt delta i en lärprocess som utspelar sig över hela livet och samhällslivet. Lärprocessen handlar inte bara om vetande och lärande. Den handlar också om förmågan att känna och samtala – reflektera, bearbeta, relatera känslomässigt och kommunicera på ”rätt” sätt. Denna önskvärda ”demokratiska kompetens” spänner därmed över kunskaper som både är tämligen handfasta (till exempel

kunskaper om hur det demokratiska systemet ser ut) och som samtidigt antar formen av mera svårfångade och inåtblickande förmågor (som viljan till ansvarstagande och förmågan att se till sitt inre och till sitt känsloliv).

Medborgarskapandet får härmed ett terapeutiskt inslag. Den samtalande medborgaren är samtidigt en kännande medborgare. Skapandet av den samtalande och kännande medborgaren handlar på en och samma gång om att tänka rätt (om livet, samhället och sig själv) och att känslomässigt anamma dessa tankar. Det räcker således inte, vilket Skolverket (2000b, s 23) poängterar, att den enskilda individen ”omfattar demokratiska värden”. Hon behöver dessutom utveckla en mer ”fördjupad förståelse” där hon förmår ”ge begrepp som demokrati och rättvisa ett mer konkret innehåll för att motivera en handling eller ett ställningstagande”.

Nyckeln till det känslomässiga engagemang som föder ansvar är den enskildas motivation och vilja att lära: ”Individen måste förbli motiverad och behålla en positiv attityd till utbildning och lärande” (Skolverket 2001a, s 25). Skapandet av den samtalande och kännande medborgaren har i detta en än mera tydlig riktning inåt, mot den enskilda individens inre liv, där hon ska fås att vilja må väl och på ett adekvat sätt förhålla sig (också känslomässigt) till olika skeenden och företeelser i det omgivande samhället och i relationer till andra människor. Detta känslu- och motivationsorienterade medborgarskapande innebär ett forande av en medborgare med ”lust att lära, självförtroende” (Skolverket 2001a, s 25). En sådan form av medborgarskapande öppnar upp för en bred uppsättning interventioner, innefattande allt från ”värderingsövningar för att utveckla elevernas förhållningssätt och demokratiska kompetens”, forumteater och rollspel till olika ”varianter av samtals- och reflektionsstunder som start eller avslutning på en dag eller vecka” (Skolverket 2000b, s 44). In på det nya millenniet har en bred repertoar av känslu- och motivationsorienterade aktiviteter utarbetats på skolor runtom i landet, exempelvis inom ramen för skolämnet Livskunskap eller program som SET, Social och emotionell träning eller ART, Aggression Replacement Training (Grönlien Zetterqvist & Irisdotter Aldenmyr 2013, Irisdotter m fl 2014, Löf 2011), vilka kan ses som uttryck för denna form av medborgarskapande.

Den entreprenöriella och viljande medborgaren

En annan central tematik i policydokument i tidigt 2000-tal är ett framhållande av att utbildning behöver anpassas till arbetslivets

förändringar och behov. En överordnad uppgift för utbildning är att tillgodose arbetslivets behov av kvalificerad arbetskraft. Därmed finns det en stark kontinuitet i 2000-talets utbildningspolitiska linje vilken stakades fram redan under 1990-talet (Carlbaum 2012, Olson 2008).

Den reformering av gymnasieskolan som genomförs in på det nya millenniet är ett talande exempel på denna anpassning till arbetslivet (Lundahl & Olson 2013, Öhrn m fl 2011). Om ambitionen i den tidiga efterkrigstidens utbildningspolitik var att steg för steg bygga en gemensam skola så innebär det nya millenniets reformering av gymnasieskolan i någon mening en återgång till en mer uppdelad gymnasieskola: yrkesprogram och högskoleförberedande program åtskiljs tydligare. Studieförberedande program ska peka vidare mot fortsatta studier, medan yrkesprogram ska leda fram till ”erkänd kompetens och anställningsbarhet” (SOU 2008:27, s 24).

Ett annat tecken på en allt mer långtgående anpassning till arbetslivet under det tidiga millenniet är en gradvis allt starkare uttrycklig betoning av entreprenörskap i policydokument, en process som påbörjades redan under mitten av 1990-talet (Dahlstedt & Hertzberg 2011, Leffler 2006). Mellan 2005 och 2008 genomförs en rikstäckande satsning på entreprenörskapsutbildning runtom i landet, det så kallade Nationella entreprenörskapsprogrammet. Denna satsning riktar sig till hela utbildningsväsendet, eftersom man vill göra entreprenörskap till en ”röd tråd” som löper genom det svenska utbildningslandskapet.

När entreprenörskap löper som en röd tråd genom hela utbildningssystemet får det genomslagskraft. En individ som formas av entreprenöriellt lärande i skolan blir en arbetskraftstillgång för befintliga organisationer. Entreprenörskap ger också modet att våga flyga – att starta sitt eget företag och förverkliga livsdrömmar (Nutek 2008, s 11).

Ett resultat av denna strävan efter att inarbeta entreprenörskap i utbildningssystemet är att entreprenörskap skrivs in i den nya läroplanen för gymnasieskolan som sjösätts i och med 2011 års nya läroplan, Lgy 11 (Öhrn m fl 2011).

En viktig uppgift för skolan är att ge överblick och sammanhang. Skolan ska stimulera elevernas kreativitet, nyfikenhet och självförtroende samt vilja till att pröva egna idéer och lösa problem. Eleverna ska få möjlighet att ta initiativ och ansvar samt utveckla sin förmåga att arbeta såväl självständigt som tillsammans med andra. Skolan ska därigenom bidra till att

eleverna utvecklar ett förhållningssätt som främjar entreprenörskap (Lgy 11, s 9).

Inkluderandet av entreprenörskap i Lgy 11 pekar på en normalisering av marknadens principer i utbildningssammanhang. Det som tidigare framställt som en motsättning mellan utbildningens strävan efter att å ena sidan fostra medborgare för demokratin och å andra sidan fostra den arbetskraft som marknaden efterfrågar, tycks en bit in på det nya millenniet upplöst. I policydokument för gymnasieskolan går det exempelvis inte att skönja någon motsättning mellan medborgarskapande för demokrati och medborgarskapande för arbetslivet/entreprenörskap.

Skapandet av den entreprenöriella medborgaren har, liksom skapandet av den kännande medborgaren, en tydlig riktning inåt, för att därifrån på ett möjligen mera konkret sätt verka utåt. Medborgarskapandet är i detta fall starkt process- och handlingsorienterat. Skapandet av den entreprenöriella medborgaren handlar i hög grad om att frammana en vilja hos den enskilda att ständigt söka efter nya utmaningar och nya möjligheter att investera i. Medborgarskapandet skulle härmed kunna beskrivas som ett slags evigt resande, utan slutdestination, en ständig pågående tillblivelseprocess. Denna ständiga tillblivelseprocess beskrivs i policydokument inte bara som värdefull inom ramen för marknadens uppfinningsförmåga och logik (det vill säga när det gäller att starta och driva företag). Den beskrivs som värdefull även utanför marknadens domäner: ”Entreprenöriella kompetenser ökar individens möjligheter att starta och driva företag. Kompetenser så som att se möjligheter, att ta initiativ och att omsätta idéer till handling är även värdefulla för individen och för samhället i vidare bemärkelse” (Regeringskansliet 2009, s 12).

Genom att hos enskilda individer i och utanför utbildning uppamma en vilja att förändra (sitt eget liv) och att ta ansvar för denna förändring genom konkret handlande i världen, framträder denna form av medborgarskapande som en fråga om att se möjligheter, ta initiativ, få saker gjorda, lösa problem, planera och samarbeta. Den entreprenöriella medborgaren är därmed till sin karaktär både görande *och* viljande. Hon drivs av sin vilja att omsätta idéer till handling – något som också själva ordets etymologi vittnar om (entreprenörskap kommer ursprungligen från franskans *entreprendre*, vilket översatt till svenska betyder att ta för sig). I det nya millenniet framstår denna medborgargestalt som något av en samtida hjältefigur (Styhre 2005). Det är som om samhällets själva fortlevnad hängde på dess existens. Det är den entreprenöriella och viljande medborgaren som genererar tillväxt, skapar möjligheter och förnyelse. Även om det inte är alla medborgare som kommer att livnära sig som företagare så kommer de som formar

sig själva genom ett medborgarskapande som är riktat inåt – för att hitta sin egen drivkraft och viljeriktning – att nå framgångar i livet, vare sig det gäller arbetsmarknaden, studierna eller något annat.

Avslutande reflektioner

Vad kan vi då säga om medborgarfostran på det nya millenniet – och vad kan den säga oss och den samtid vi lever i och de utmaningar som vi står inför, när det gäller medborgarens roll i och relation till samhället?

I utbildningens medborgarskapande på 2000-talet är det vissa medborgerliga förmågor som framstår som mer centrala än andra – att samtala, att känna, att göra och att vilja. I vår analys av policydokument i tidigt 2000-tal träder medborgaren fram i två gestalter – den samtalande och kännande respektive den entreprenöriella och viljande medborgaren. Det medborgarskapande som kommer till uttryck här tar visserligen form som något som bär riktning utåt, mot andra och mot omgivning och samhälle, men det förutsätter menar vi en nödvändigjord orientering och riktning inåt, mot den enskildas inre liv.

En jordmån för denna riktning inåt finner vi i en gradvis upplösning av spänningen mellan demokrati och marknad. Det är i denna delvis upplösta spänning som demokratins kärnvärden tenderar att förläggas. Den samtalande och kännande medborgaren är, liksom den entreprenöriella och viljande medborgaren, inte bara nyttig i ekonomiskt hänseende, utan också samtidigt demokratiskt kompetent genom sin ”inåtvändhet”. Hon drivs inte bara av en rationell nyttomaximering, utan också av sina känslor. Hon drivs av viljan att förändra, liksom av tilltron till sig själv och sin egen förmåga. Enligt en klinisk förståelse av samhälle och individ kan man säga att den entreprenöriella och viljande medborgaren har behandlats och besjälats.

Medborgarskapandet in på 2000-talet tar vidare form på ett till synes konfliktlöst sätt, i ett landskap där det saknas tydliga politiska konfliktlinjer och där det är svårt att urskilja politiska alternativ som stakar ut en framtid som går bortom samtidens rådande ordning. Även om samtalsklimatet framstår som apolitiskt så tycks medborgarskapandet fortfarande följa politiskt bestämda bilder om hur den goda medborgaren tänker, tycker och handlar. Demokrati förstås i detta konfliktlösa klimat som något på förhand givet och som intimt förknippad med marknaden. Det är inte medborgare som formar demokratin, utan det är tvärtom demokratin som formar medborgare. På samma sätt som medborgaren ska fås att anpassa sig till och förkroppsliga demokratiska ideal ska hon omfamna och anpassa

sig till marknadens ideal. Vare sig demokratins eller marknadens värden eller logik förefaller dock vara öppna för rannsakan och ifrågasättande för den goda medborgaren. Den entreprenöriella och viljande medborgaren har visserligen potential till förändring, liksom den samtalande och kännande medborgaren drivs av just förändrings- och inifrån kommande skapandevilja. Men för dem båda finns alltid ett bestämt och överordnat ändamål: att skapa ekonomisk och välmående vinning och nytta för demokratins egen skull. De är båda kort sagt inordnade i marknadens villkor: medborgarens båda gestalter är, trots sina särskilda utmärkande drag, ett med marknaden.

Sammantaget visar vår analys av policymaterial i tidigt 2000-tal att det är den enskilda medborgaren och hennes inre som ställs i första rummet när det gäller utbildningens medborgarskapande. Det är i allt väsentligt hon som förutsätts bära på både problemet och lösningen till det önskvärda, demokratiska medborgarskapet. I fokus står den enskilda medborgarens (o)förmågor – beskrivna i termer av samtalande och kännande, görande och viljande. Dessa (o)förmågor syns i allt väsentligt vara frikopplade från omgivande samhälleliga omständigheter. Enligt denna form av medborgarskapande har alla potential att lyckas. Vad var och en behöver göra för att nå framgång här i livet är att tänka positivt, att arbeta med både sitt yttre (bemötande, beteende) och inre (tänkande, kännande, motivation, vilja). En viktig gemensam förutsättning för att var och en ska kunna arbeta med sig själv skapa sig själv som medborgare tycks vara man *först* har arbetat med sitt inre, i och genom positivt tänkande (Gunnarsson 2013, Irisdotter Aldenmyr 2012). Först *därefter* är det möjligt att rikta blicken och engagemanget utåt.

Den pedagogiska utmaningen består i att förmå de kommande medborgarna att *själva vilja* förändras – inuti (genom att arbeta med sina tankar, känslor och reflektioner över sättet att tala och bete sig i olika situationer, sitt tänkande) och därifrån utåt (mot omgivningen, andra människor och samhället). Denna utmaning lyfter utbildningens medborgarskapande roll som en fråga om att i utbildningen se till att den enskilda individen lär sig att rikta fokus mot sig själv och sitt inre liv, genom hela livet och med hela sin kraft (Englund & Englund 2012, Fejes & Dahlstedt 2012). Ställt i ljuset av frågan om vilken medborgare och vilket samhälle som framträder i ett sådant medborgarskapande blir ett viktigt led i att uppöva medborgerliga förmågor att handla ”rätt” genom att tala, känna, göra och vilja i en ständigt pågående dialog med omgivningen – inte i första hand för andra människors eller samhällets skull, utan kanske framför allt, för sin egen skull.

Vad medborgaren kan företa sig – enligt vad som kan beskrivas som samtidens rådande politiska konsensus – är att återskapa den existerande ordningen. Strävan efter förändring är inte i första hand riktad utåt, utan inåt. Denna strävan handlar om att förändra sig själv, snarare än att förändra samhället. Det är upp till den enskilda individen att skapa sin egen framtid. Men framtiden, menar vi, innefattar också ett skapande tillsammans. Detta skapande förutsätter att vi i mindre grad än vad som verkar vara för handen *förutsätter* att vi lever i en färdig demokratisk ordning. Vad som behövs är handlingar och kommunikation som synliggör samtiden som politisk och därmed möjlig att förändra genom kollektivt agerande, vilket innebär att vi inte kan vara så tvärsäkra på att vi lever i en fullbordad demokrati, utan att vi snarare ständigt är på väg mot demokrati, som praktik och som levd erfarenhet. Förändring av samtiden och skapandet av framtiden kräver i detta perspektiv en handlingsorientering ”utåt”, mot andra människor och mot samhället. En förändring som inte alltid gör halt inför inåtblickande reflektion över ”det egna”.

Det har in på det nya millenniet förts en livlig debatt om såväl utbildningens som demokratins kris, där det har hävdats att både utbildning och demokrati är utsatt för allehanda hot – i form av till exempel vikande medborgerligt engagemang, brist på professionalitet, ekonomisk kris, terrorism och ett hotfullt utbredande av utanförskap, som inte minst utbildningen delvis tas som intäkt för. Men ett av de allra största hoten mot såväl utbildningens medborgarskapande roll som demokratin som sådan är idén om att samtiden är apolitisk eller postpolitisk, att demokratin är fullbordad och medborgarskapet introvert. Som svar på detta hot finns inget annat än ett återerövrande av framtiden som ett utrymme också för kollektiv handling, ett förändringens rum i vilket utbildningens medborgarskapande har en given och nödvändig plats.

Referenser

- Andersson, Erik (2013): *Det politiska rummet. Villkor för situationspolitisk socialisation i en nätgemenskap av och för ungdomar*. Örebro: Örebro Studies in Education 36.
- Arnot, Madeleine & Dillabough, Jo-Anne, red (2000): *Challenging Democracy*. London: Routledge.
- Bergh, Andreas; Englund, Anna-Lena; Englund, Tomas; Engström, Ingemar & Engström, Karin (2013): *Värdepremisser i främjande och förebyggande program i skolan*. Örebro: Örebro universitet. Rapporter i pedagogik 2013:18.
- Carlbaum, Sara (2012): *Blir du anställningsbar lille/a vän? Diskursiva konstruktioner av framtida medborgare i gymnasiereformer 1971-2011*. Umeå: Umeå universitet Statsvetenskapliga institutionens skriftserie 2012:2 .
- Commission of the European Communities (2001): *Making a European Area of Lifelong Learning a Reality*. Brussels: Commission of the European Communities.
- Cruikshank, Barbara (1999): *The Will to Empower*. Ithaca: Cornell University Press.
- Dahlstedt, Magnus (2009): *Aktiveringens politik*. Malmö: Liber.
- Dahlstedt, Magnus & Hertzberg, Fredrik (2011): *Skola i samverkan*. Malmö: Gleerups.
- Dahlstedt, Magnus & Olson, Maria (2013): *Utbildning, demokrati, medborgarskap*. Malmö: Gleerups.
- Dahlstedt, Magnus; Rundqvist, Mikael & Vesterberg, Viktor (2013): Medborgarskap. I Magnus Dahlstedt & Anders Neergaard, red: *Migrationens och etnicitetens epok*, s 110–140. Malmö: Liber.
- Dean, Mitchell (1999): *Governmentality*. London: Sage.
- Ehrenreich, Barbara (2010): *Gilla läget!*. Stockholm: Leopard.
- Englund, Tomas (2000): *Deliberativa samtal som värdegrund – Historiska perspektiv och aktuella förutsättningar*. Stockholm: Skolverket.
- Englund, Tomas & Englund, Anna-Lena (2012): *Hur realisera värdegrunden? Historia, olika uttolkningar: Vad är 'värdegrundsstärkande'*. Örebro universitet. Rapporter i pedagogik 2012:17.
- EU-kommissionens avdelningar (2000): *Memorandum om livslångt lärande*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Fejes, Andreas & Dahlstedt, Magnus (2012): *The Confessing Society*. London: Routledge.
- Foucault, Michel (2008): *Diskursernas kamp*. Stehag: Symposion.

- Furedi, Frank (2004): *Therapy Culture*. Routledge: London.
- Grönlien Zetterqvist, Kirsten & Irisdotter Aldenmyr, Sara (2013): Etisk aktör eller solitär reaktör? *Utbildning & Demokrati. Tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* 22(1), 85–107.
- Gunnarsson, Karin (2013): Producing figures of the “problematics”. Paper framlagt vid The European Conference on Educational Research, Bahcesehir University, Istanbul, 10-13 september.
- Irisdotter Aldenmyr, Sara (2012): Handling challenge and becoming a teacher. *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, DOI: 10.1080/13540602.2012.754164.
- Irisdotter Aldenmyr, Sara; Jepson Wigg, Ulrika & Olson, Maria (2012): Worries and possibilities in active citizenship. *Education, Citizenship and Social Justice* 7(3), 255–270.
- Irisdotter Aldenmyr, Sara & Olson, Maria (kommande): The inward turn in therapeutic education: an individual enterprise promoted in the name of collectivity? *Education, Citizenship and Social Justice*.
- Irisdotter Aldenmyr, Sara, red (2014): *Hyfs, hälsa och gemensamma värden*. Malmö: Gleerups.
- Inin, Engin F. & Turner, Bryan S. (2002): *Handbook of Citizenship Studies*. London: Sage.
- Keating, Avril (2014): *Education for Citizenship in Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Leffler, Eva (2006): *Företagsamma elever*. Umeå: Umeå universitet. Doktorsavhandlingar i pedagogiskt arbete 8.
- Lgy 11, *Läroplan, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen för gymnasieskola 2011*. Stockholm: Skolverket.
- Liljestrand, Johan (2012): Citizenship education in discussions concerning political issues. *Utbildning & Demokrati. Tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* 21(1), 77–96.
- Lister, Ruth (1997): *Citizenship*. Basingstoke: Macmillan.
- Lundahl, Lisbeth & Olson, Maria (2013): Democracy lessons in market-oriented schools. *Education, Citizenship and Social Justice* 8(2), 201–213.
- Löf, Camilla (2011): *Med livet på schemat*. Malmö: Malmö högskola. Malmö Studies in Educational Sciences 59.
- Marshall, Thomas Humphrey (1950): *Citizenship and Social Class, and Other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDonough, Kevin & Feinberg, Walter (2006): *Citizenship and Education in Liberal-Democratic Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. New York: Routledge.

- Nicoll, Katherine; Fejes, Andreas; Olson, Maria; Dahlstedt, Magnus & Biesta, Gert J. (2013): Opening discourses of citizenship education. *Journal of Education Policy* 28(6), 828–846.
- Nutek (2008): *Entreprenörskap i stort och smått*. Stockholm: Nutek.
- Olson, Maria (2008): *Från nationsbyggare till global marknadsnomad. Om medborgarskap i svensk utbildningspolitik under 1990-talet*. Linköpings universitet.
- Olson, Maria (2012a): Citizenship “in between”. I Susana Goncalves & Markus A. Carpenter, red: *Intercultural Policies and Education*, s 193–203. Bern: Peter Lang.
- Olson, Maria (2012b): Citizenship education without citizenship? I Reinhold Hedke & Tatjana Zimenkova, red: *Education for Civic and Political Participation*, s 155–170. London: Routledge.
- Olson, Maria (2012c): What counts as young people’s civic engagement in times of accountability? *Utbildning & Demokrati. Tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* 21(1), 29–55.
- Olson, Maria (2012d): To be or not to be a (properly educated) citizen. *Utbildning & Demokrati. Tidskrift för didaktik och utbildningspolitik* 21(1), 17-27.
- Olson, Maria; Fejes, Andreas; Dahlstedt, Magnus & Nicoll, Katherine (2014): Citizenship discourses. *British Journal of Sociology of Education*. On-line first: DOI: 10.1080/01425692.2014.883917.
- Procacci, Giovanna (2004): Governmentality and citizenship. I Kate Nash & Alan Scott, red: *The Blackwell Companion to Political Sociology*, s 342–351. Malden: Blackwell.
- Prop. 2001/02:80: *Demokrati för det nya seklet*.
- Regeringskansliet (2009): *Strategi för entreprenörskap inom utbildningsområdet*. Stockholm: Regeringskansliet.
- Rose, Nikolas (1999): *Powers of Freedom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothstein, Bo & Vahlne Westerhäll, Lotta, red (2005): *Bortom den starka statens politik?* Stockholm: SNS förlag.
- Skolverket (2000a): *Med demokrati som uppdrag*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2000b): *En fördjupad studie om värdegrunden*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2001a): *Det livslånga och livsvida lärandet*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2001b): *Strategi för Skolverkets arbete med de demokratiska värdena*. Stockholm: Skolverket.

- SOU 2000:1: *En uthållig demokrati!* Demokratiutredningens slutbetänkande.
- SOU 2008:27: *Framtidsvägen*. Slutbetänkande av Gymnasieutredningen.
- Styrhe, Alexander (2005): Ideology and the subjectification of the entrepreneurial self. *International Journal of Management Concepts and Philosophy* 1(2), 168–173.
- Tesfahuney, Mekonnen & Dahlstedt, Magnus, red (2008): *Den bästa av världar?* Stockholm: Tankekraft.
- Van Gunsteren, Herman (1998): *Theory of Citizenship*. New York: Westview Press.
- Vesterberg, Viktor (2011): *(O)likheter och egen makt*. REMESO, Linköpings universitet.
- Werbner, Pnina & Yuval-Davis, Nira, red (1999): *Women, Citizenship and Difference*. London: Zed Books.
- White, Melanie & Hunt, Alan (2000): Citizenship. *Citizenship Studies* 4(2), 93–116.
- Zackari, Gunilla & Modigh, Fredrik (2000): *Värdegrundsboken*. Stockholm: Regeringskansliet.
- Žižek, Slavoj (1999): *The Ticklish Subject*. New York: Verso.
- Öhrn, Elisabeth; Lundahl, Lisbeth & Beach, Dennis (2011): *Young People's Influence and Democratic Education*. London: Tufnell Press.

